

Marko Simendić*

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Antifontove političke ideje: jedna rekonstrukcija

Apstrakt

Rad predstavlja pokušaj da se, uprkos fragmentiranosti i oskudnosti izvora, ocrtaju osnovne karakteristike Antifontove političke misli. Antifont nudi hedonističko shvatanje ljudske prirode, a čovek treba da pronađe način da, okružen životnim teškoćama i obdaren razumom i mogućnošću da raspozna prijatno od neprijatnog, živi najmanje lošim životom. Život u političkim zajednicama dodatno usložnjava ovu situaciju i otkriva napetost između zakona i prirode. Antifont kritikuje zakone zbog njihove neprirodnosti i mogućnosti da nanesu neopravdani bol nevinim ljudima. Ova kritika se odnosi pre svega na zakone u atinskoj demokratiji koji su postepeno potiskivali običajne norme karakteristične za aristokratsku prošlost ovog polisa. Za razliku od (makar nekih) zakona, stari običaji podrazumevali su da je recipročnost neraskidiva od pravičnosti i svoj su izraz pronalazili u principu da treba pomagati prijateljima i nanositi štetu neprijateljima. Moguće je da je Antifont bio pristalica upravo ovakvog viđenja pravičnosti.

Ključne reči:

Antifont, pravda, zakon, priroda, prijatelj, neprijatelj, zadovoljstvo, bol

UVOD

Antifont (oko 480 – 411 g. pre nove ere) je atinski sofista i autor čiji identitet ne možemo utvrditi sa sigurnošću, s obzirom na to da sačuvani izvori upućuju na dva Antifonta, i to tako da nije isključeno ni to da su bili ista ličnost. Jedan je Antifont Retor ili Antifont iz Ramnunta, dok je drugi poznat kao Antifont

* marko.simendic@fpn.bg.ac.rs

Sofista, Sokratov sagovornik iz Ksenofontovih *Uspomena*. Sofisti se pripisuju nekoliko spisa koji su sačuvani u fragmentima, među kojima su za nas najvažniji *O istini*, *O slozi* i *Politički spis*. Ovaj autor bio je poznat kao učitelj koji je naplaćivao svoja predavanja i Sokratov suparnik.¹ Antifont Retor, o kome pohvalno piše Tukidid, autor je četvorodelnih sudskih govora, *Tetralogija* – vežbi koje se sastoje od dva govora u ime optužbe i dva govora u ime odbrane. On je bio državnik aristokratskog porekla, a učestvovao je i u oligarhijskom prevratu 411. godine pre nove ere. Vlast četiri stotine ubrzo je pala, demokratija je obnovljena, a Retor je osuđen na smrt i pogubljen.

Čini se da je danas dominantan stav o postojanju jednog Antifonta.² Ipak, biografske nepoznanice samo su jedan od izazova prouzrokovanih činjenicom da nije sačuvan dovoljan broj izvora o ovom misliocu. Drugi izazov ogleđa se u velikoj fragmentiranosti tekstova koji jesu sačuvani i to u obimu koji ne prevazilazi četrdesetak stranica u prevodu na srpski jezik. U ovom tekstu ću pokušati da iz malobrojnih dostupnih izvora rekonstruišem Antifontove političke ideje i to analizom fragmenata koji se smatraju delom Sofiste. *Tetralogije* neću razmatrati iz dva razloga. Prvi je taj da sudski govori koji se pripisuju Retoru ne nude dovoljan uvid u autorove političke stavove. Drugi se razlog sastoji u tome što želim da izbegnem oslanjanje na Retora u tumačenju ideja Sofiste, nadajući se da ću ponuditi interpretaciju koja će biti prihvatljiva i čitaocima koji zastupaju tezu o dva Antifonta.³ Ipak, važno je napomenuti i to da moji zaključci nisu neutralni kada je u pitanju ovaj spor. Iako se ne oslanjam na Retora, način na koji čitam i kontekstualizujem Sofistine ideje upućuje na to da se ne radi o egalitarnom misliocu i pristalici demokratije, već da je ovaj autor verovatno podržavao aristokratsko i oligarhijsko viđenje pravde.⁴ Zato

¹ Michael Gagarin, *Antiphon the Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas Press, Austin, 2010, p. 41.

² Značajni savremeni zastupnik ideje o jednom Antifontu je Majkl Gagarin. On nudi detaljnu biografiju ovog autora, kao i detaljno razmatranje spora o jednom odnosno dvojici Antifonta. *Ibid.*, pp. 37–51. Takav stav zauzima i Sanja Gligić. Sanja Gligić, „Antifontov napad na filozofske temelje atinske demokratije”, *Politička revija* 51, 1 (2017), str. 75–96.

³ Iako nisam nesklon zaključku o postojanju jednog Antifonta, ovde moj pristup odstupa od stava Sanje Gligić koja smatra da je razrešenje biografskog pitanja predušlov razumevanju Antifontove misli. *Isto*, str. 76.

⁴ Na sličan način političkoj problematici u Antifontovom delu pristupa i Džordž Kerferd. On tvrdi da se osnovna interpretativna napetost između Antifonta demokrate i Antifonta oligarha razrešava već unutar dela koje pripisujemo Antifontu Sofisti. George Briscoe Kerferd, *The Sophistic Movement*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, p. 50.

mi je blisko tumačenje po kom se ipak radi o jednom autoru, antidemokratskom učesniku političkih zbivanja u Atini.

Rad je podeljen u tri celine. Prvo ću se baviti Antifontovim stavovima o ljudskoj prirodi. U ovom odeljku izlažem njegovo pesimističko viđenje ljudskog života, međuljudskih odnosa, kao i elemente hedonističke računice kojom se životne teskobe mogu donekle ublažiti. U drugom delu bavim se Antifontovom kritikom ljudskih zakona sa stanovišta, po njegovom sudu, prirodnih načela. Ovde važno mesto zauzima razlikovanje između dveju vrsta zakona: važećih atinskih demokratskih zakona koje Antifont kritikuje i nekadašnjih starih aristokratskih zakona i običaja. Tvrdim da Antifont potonja pravila smatra prirodni(ji)m i korisni(ji)m od demokratskih, te da ne misli da su svi ljudski zakoni suprotstavljeni prirodi. Na kraju, prateći Meri Blandel (Mary Blundell), situiram Antifontovo viđenje prirodnih smernica za ljudsko postupanje u kontekst moralnog načela rasprostranjenog u staroj Grčkoj, po kome treba pomagati prijateljima i škoditi neprijateljima. Staranje države o sprovođenju pravde narušava recipročnost prirodne moralnosti i Antifontova kritika zakona i sudskih procedura može se smatrati delom šire kritike procesa institucionalizacije pravde u Atini.

ANTIFONTOV STAV O LJUDSKOJ PRIRODI

Antifont u *O slozi* piše da je ljudski život težak i da u njemu „[n]ema [...] ničeg posebnog, ničega velikog i uzvišenog, već samo malih stvari, slabašnih i prolaznih, a pomešanih sa velikim jadima”.⁵ Muke su stalne, život je kratak, a smrt nagla. Naš život liči na dan „čiju svetlost smo tek ugledali”, a već se završio.⁶ Ni ta svetlost, znanje koje steknu o životu, ne uliva ljudima nadu. Svest o prolaznosti života ispunjava ljude kajanjem, kako zbog stvari koje su učinili tako i zbog svega onoga što su mogli ili želeli da učine a nisu. Tema kajanja zauzima značajno mesto u *O slozi*, a uzroci o kojima piše Antifont su raznovrsni. Ljudi se kaju zbog izbora supružnika, izgubljene prilike da zarade novac, prevelike posvećenosti radu i vremena potrošenog u nadi da će stvoriti bolju budućnost, ali i zbog zala koje su naneli drugima.⁷ Bol mogu izazvati i dobri i loši postupci, te je položaj čoveka toliko težak da se postavlja pitanje da li je uopšte moguće načiniti dobar životni izbor. Delovi teksta u kome bi Antifont

⁵ Antifon, „O slozi” u: *Sofisti 2*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 72. Miloš Đurić smatra da je Antifontov pesimizam posledica teških prilika u kojima se našla Atina. Miloš Đurić, *Sofisti i njihov istorijski značaj*, Naučna knjiga, Beograd, 1955, str. 46.

⁶ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 72.

⁷ *Isto*, str. 71–75.

možda detaljnije objasnio svoj mračni pogled na ljudski život nisu sačuvani, ali može se zaključiti da ovakve prilike proističu iz ljudskih slabosti, ali i iz napete dinamike međuljudskih odnosa.

Sofista piše kako se za čoveka „kaže da je od svih stvorenja ono što najviše liči na boga”.⁸ Ipak, u sačuvanim fragmentima Antifont se više bavio manama nego vrlinama. Neki ljudi su vredni i skromni, ali onda budu i škrti, pa „kada su primorani da [ušteđeni novac] potroše, oni pate kao da im je oduzet komad sopstvene kože”.⁹ Takođe u *O slozi* Antifont piše da ljudi mogu biti dvolični, laskati bogatijima od sebe i da neretko iz koristi održavaju lažna prijateljstva.¹⁰ Dalje, sačuvani izvori upućuju na to da je tema ovog spisa bila i prevara, iako sadržina tog razmatranja nije sačuvana.¹¹ Na kraju, malobrojni odlomci izuzetno oskudnog sadržaja koje su drugi autori preneli iz njegovog spisa *Politički*, iako nedovoljni da se rekonstruišu bilo kakve političke ideje, takođe upućuju na to da je Antifont raspravljao o porocima: neposlušnosti i nedisciplini, rasipništvu, alkoholizmu, dokoličarenju.¹² Ovo su pojmovi na koje upućuju četiri rečenice od ukupno šest sačuvanih u *Političkom* tekstu.

Poroci, međutim, nisu jedini uzrok ljudske nesreće, kao što ni vrлина nije jedini put do srećnijeg života. Ljudi često pate zbog drugih ljudi. Opšta karakteristika zajedničkog življenja očitava se u tome da ni aspekti života koji zaslužuju najviše hvale ne donose samo sreću, već i bol. Razmotrićemo ukratko šta je „korisno za međuljudske odnose” sledeći dva Antifontova primera: porodični život i život u političkoj zajednici.¹³ Sfera porodičnih odnosa nije nedvosmisleno dobra. Poštovanje roditelja šteti deci ukoliko roditelji loše postupaju prema njima.¹⁴ Takođe, iako je brak „jedna nova sreća”, zajednički život udvostručuje brigu muškarcu i to ne samo onda kada ustanovi „da žena nije bila ona prava”.¹⁵ Ako je izbor supruge bio loš, razvod muškarcu donosi još veću muku zato što vodi gubitku ugleda, odbacuje ženu i porodicu i i antagonizuje je. S druge strane, problemi postoje i kada je brak harmoničan, samo su tada nedaće druge vrste. Supruga je „još jedno telo koje zahteva istu brigu” i Antifont se pita:

⁸ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 71.

⁹ *Isto*, str. 73.

¹⁰ *Isto*, str. 76.

¹¹ *Isto*, str. 78.

¹² Antifon, „Politički” u: *Sofisti 2*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 78–79.

¹³ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 68.

¹⁴ *Isto*, str. 66.

¹⁵ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 71.

nije li, zapravo, očigledno da žena, čak i u slučaju da je onakva kakvom ju je muškarac želeo, ne pruža manje uživanja i manje boli nego što to on pruža samom sebi, a zarad zdravlja dva tela, sredstava za život, mudrosti i imena? I recimo da kasnije dođu i deca; u tom slučaju sve je već prepuno briga, duša gubi mladalačku snagu, a menja se i izraz lica.¹⁶

Pored toga što za nas stavovi sofiste o braku i porodičnom životu ne moraju biti posebno relevantni, ovde možemo uočiti neke važne ideje. Antifont tvrdi da brak donosi novu sreću u odnosu na samački život ali da porodica, pa i u svom najuspešnijem obliku (kada je izbor partnera dobar i kada postoje deca), ne donosi samo zadovoljstvo već udvaja i zadovoljstvo i bol. Prema tome, možemo zaključiti da 1) Antifont meri valjanost određenog postupka ili vrednost određene ustanove hedonističkom računicom, upoređivanjem količine uživanja i bola;¹⁷ 2) smatra da se zadovoljstvo može sabirati i oduzimati, a konačna računica sreće pokazuje da porodični život nanosi veliki bol; 3) snažnije osećamo svoje zadovoljstvo i bol nego zadovoljstvo i bol drugih ljudi; 4) čak i stvari koje smatramo dobrim zapravo su samo izbor između dva zla.

Potrebno je objasniti zašto porodični život donosi *veliki* bol (2) kada Antifont piše da brak donosi muškarcu „*manje* uživanja i *manje* boli nego što to on pruža samom sebi”. Tu ne stoji da „još jedno telo koje zahteva *istu* brigu” *umanjuje* bol i zadovoljstvo osobi koja se brine o njemu i brine za njega. Antifont piše iz perspektive muža, a zadovoljstvo i bol voljene osobe nas čine srećnim ili tužnim u manjoj meri nego što je to slučaj kada nešto osećamo neposredno. Takođe, ako se setimo Antifontovog stava o patnjama koje su toliko snažne i učestale da definišu ljudski život, osećati radost i patnju druge osobe znači osećati više patnje nego radosti. Svaki čovek više pati nego što je srećan, te zbrajanje tuđe sreće i patnje s našom može samo uvećati našu (i tuđu) patnju. U tom smislu čak i najplemenitiji i najbolji ljudski odnosi, prema voljenoj osobi i prema svojoj deci, donose više bola nego zadovoljstva, „a menja se i izraz lica”. Antifont smatra da je porodični život toliko težak da nas i fizički izobličuje.

Samački život je loša alternativa braku, pošto je praćen teretom snažne a neispunjene želje. Muškarac „oseća želju za brakom i za ženom” i Antifont priznaje da je malo šta „privlačnije za čoveka od žene koju želi” i „slade od toga”.¹⁸ Život, dakle, prate teški izbori između manjeg i većeg zla i „upravo tamo

¹⁶ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 72.

¹⁷ Majkl Nil ukazuje na to da Antifontov čovek koristi razum da sračuna po sebe najbolji ishod. Michael Nill, *Morality and Self-interest in Protagoras, Antiphon and Democritus*, Brill, Leiden, 1985, p. 74.

¹⁸ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 71.

gde se otkriva uživanje tu negde blizu je i bol, jer uživanja ne dolaze sama već su praćena tugom i naporima".¹⁹ Čoveku je još teže da pobegne od ovih dilema i odluči da ne živi u političkoj zajednici pošto „[v]eće zlo od anarhije za čoveka ne postoji”.²⁰ Međutim, iako je alternativa gora, izazovi zajedničkog života s drugim ljudima nisu nimalo bezazleni.

Za razliku od najmanje nesrećne porodice gde su odnosi uzajamni i prožeti ljubavlju, život ni u najmanje lošem polisu ne može se osloboditi stega dveju vrsta jednostranog i bezličnog odnosa mnoštva prema pojedincu: pritiska javnosti i tereta zakona.²¹ Javnost zahteva od nas da se ponašamo uzorno i ugled je veoma važan za svaku zajednicu. Počasti su „božji mamci za ljude” i Antifont piše o naporima koje ulažemo dok se „staram[o] na kakvom [smo] glasu, [...] o svom dobrom imenu i o tome da svi imaju o [nama] da kažu poneku lepu reč”.²² Takođe, upozorava (verovatno državnika) „da ne ostav[i loš] utisak”, a svakako smatra važnim „izbeći [...] sramotu”.²³ Na kraju, bez obzira na to da li ovu činjenicu kritikuje ili podržava, Antifont naglašava i to da „one koji potiču od uglednih očeva cenimo i poštujemo”.²⁴ Ugled je česta tema u izuzetno ograničenom korpusu sačuvanih Antifontovih ideja. Ipak, reputacija nije javni odjek istinske vrline nego pre svega stvar opažanja. U *Političkom* spisu Antifont ne upućuje na vrlinu i ne savetuje nadjačavanje „slabosti prema vinu”, već prosto upozorava sagovornika: „[s]amo da za tebe ne kažu da si prijatelj pića”.²⁵ Ljudima je svojstveno da, tragajući za sopstvenim zadovoljstvom, krše i zakone i običaje, a onda im je posebno stalo da drugi ne saznaju za njihova nedela. Antifont nudi argumentaciju koju će razviti Platon u *Državi* kroz reči Glaukona i priču o Gigovom prstenu: pritisci zakona i javnosti su neprirodni, a najveće zadovoljstvo neretko donosi nemoralni postupak čija tajnost čuva ugled počinioaca.²⁶

¹⁹ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 71.

²⁰ *Isto*, str. 76.

²¹ Protagora, sa druge strane, smatra da su ovi tereti korisni kada piše o tome kako je Zevs olakšao zajednički život ljudima podarivši im pravdu i stid. Platon, „Protagora” u: *Protagora, Gorgija*, Kultura, Beograd, 1968, 322c.

²² Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 71–72.

²³ Antifon, „Politički”, nav. delo, str. 79; Antifont, „O istini”, nav. delo, str. 65.

²⁴ *Isto*, str. 67.

²⁵ Antifon, „Politički”, nav. delo, str. 79.

²⁶ Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 2002, 359c–360d. Zanimljivo stanovište po kome Platon, nadovezujući se na ranija razmatranja o Gigovom prstenu, u devetoj knjizi *Države* zapravo polemiše sa Antifontom nudi Oliver Primavezi. Oliver Primavesi, “Human Nature and Legal Norms: Antiphon the Sophist as Anonymous Target in

Antifontov odnos prema državi i zakonu zahteva posebnu pažnju i time ću se pozabaviti u narednom odeljku. Za sada je dovoljno reći da Antifont vidi čoveka kao biće čiji život odlikuje patnja. Teskobu pre svega prouzrokuje nedostatak slobode, nerešiva situacija koja i sama izaziva patnju, a u kojoj je čovek prinuđen da bira između loših alternativa. Čovek čezne za porodicom, ali mu ona umnožava bol; teško može da opstane bez drugih ljudi, ali mu odnosi sa njima izazivaju velike nelagode. Takođe, ako su društveni odnosi to što najviše opterećuje čoveka ni priroda mu ne pomaže. Priroda čoveku nameće sopstvena pravila. Ona su „nužna”, a „život i smrt su prirodne stvari”.²⁷ Antifont povezuje život sa uživanjem, smrt sa bolom, a „stvari koje izazivaju bol” ili tugu manje „koriste prirodi od onih koje izazivaju zadovoljstvo” ili uživanje.²⁸

Priroda ljudima daje slobodu, a bolom ili zadovoljstvom im saopštava šta je za njih korisno. Ipak, priroda ne nudi konkretne smernice ka zadovoljstvu i ne postoje naznake da je Antifont nudio ikakvu razvijeniju koncepciju prirodnog zakona. U osnovi, dužnost koju nameće prirodni zakon mogla bi se svesti na izbegavanje bola i uvećanje zadovoljstva. To je prirodna dužnost koju imamo prema samima sebi, ali nevolja nastaje onda kada je treba ispuniti i prema drugima. Od Antifonta ne saznajemo kako pomiriti težnju ka sopstvenom zadovoljstvu i štetu koju ona može naneti drugima, ali zato on sasvim nedvosmisleno piše da međuljudski odnosi vode velikoj patnji. Možda Antifont smatra da je život u svakoj zajednici nespojiv sa prirodnim zakonima, te da zato kontakt s drugim ljudima proizvodi toliki nespokoj, a možda ima na umu samo određeni tip političke zajednice. U narednom odeljku posvetićemo se posebnom odjeku ove napetosti – onom koji se očitava u odnosu između prirode i zakona.

PRIRODNA KORISNOST I ŠTETNOST (NEKIH) LJUDSKIH ZAKONA

Svi ljudi, tvrdi Antifont, rođeni su jednaki i ne postoje prirodne razlike među građanima, kao što ne postoje ni među Grcima i onima koji to nisu:

One koji potiču od uglednih očeva cenimo i poštujemo, dok one koji ne potiču iz dobrih kuća niti cenimo niti poštujemo. Jedni prema

Plato's Republic IX" in: Peter Rapp Adamson, Christof De Gruyter (eds.), *State and Nature: Studies in Ancient and Medieval Philosophy*, Berlin, 2021, pp. 3–33.

²⁷ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 65–66.

²⁸ *Isto*, str. 66.

drugima se, dakle, ponašamo kao varvari, jer smo prema prirodi svi – i Grci i varvari – stvoreni na isti način, isti u svemu.²⁹

Poričući prirodnu jednakost, vrednujući aristokrate više nego ljude koji nisu plemenitog roda, Grci tretiraju jednake nejednako i ponašaju se jedni prema drugima onako kako se zajedno ponašaju prema varvarima. Ovaj važan odeljak može poslužiti kao dokaz Antifontovih egalitarnih uverenja, pošto svi ljudi imaju suštinski iste potrebe „i u tom smislu ne postoji nikakva razlika između varvara i Grka, jer svi udišemo kroz usta i nos, jedemo rukama”.³⁰ Ipak, nije nam dostupan širi kontekst ovog fragmenta te ne možemo znati šta je Antifont hteo da kaže: da li je opravdano to što posebno cenimo ugledne ljude ili nije? Da li prirodna jednakost između Grka i varvara znači da bi ih trebalo tretirati jednako?³¹ Na kraju, pitanje je i da li konstatovanje određene prirodne činjenice proizvodi ikakve moralne obaveze, posebno ukoliko autor već razdvaja prirodu od ljudskog zakona? Ovom ćemo se pitanju vratiti na samom kraju.

Zakone Antifont smatra neprirodnim. Ipak, ako sudimo po jednom od sačuvanih fragmenata, radi se o nužnom zlu zato što „[v]eće zlo od anarhije za čoveka ne postoji”.³² Za razliku od haotičnosti bezvlašća, život u slozi važan je za svaku zajednicu, te se ljudi podstiču da budu složni „da bi se pokoraval[i] zakonima. Jer kada su građani verni zakonima države postaju veoma jake i srećne”.³³ Slogu Antifont razume i u širem smislu, ne samo kao „udruženost istomišljenika” koja je važna za državu, već i kao jedinstvo koje je važno za ljudsku dušu, odnosno za „[s]klad sa samim sobom”.³⁴ Zakoni su po mnogo čemu suprotni prirodi. Priroda čoveku daje slobodu, dok zakoni ograničavaju prirodnu slobodu. Antifont primećuje i kritikuje sklonost zakonodavaca da uredi sve aspekte ljudskog života jer zakoni nameću umu šta da misli, telu šta da radi i čulima šta da osećaju.³⁵

²⁹ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 67.

³⁰ *Isto*. Egalitarno čitanje zastupaju Mihailo Đurić i Miloš Đurić. Mihailo Đurić, *Ideja prirodnog prava kod grčkih sofista*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1958, str. 77; Đurić, *Sofisti i njihov istorijski značaj*, nav. delo, str. 46.

³¹ Slične sumnje ima i Kerferd, a razrešava ih tako što tvrdi da Antifont govori o osnovnoj fizičkoj jednakosti, a da iz nje kasnije proističu razlike među narodima. Kerferd, *The Sophistic Movement*, ibid., pp. 156–159.

³² Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 76.

³³ *Isto*, str. 69.

³⁴ *Isto*, str. 70.

³⁵ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 65. Na ovo Antifontovo zapažanje skreće pažnju i Mihailo Đurić. Đurić, *Ideja prirodnog prava kod grčkih sofista*, nav. delo, str. 75.

Priroda je po opsegu univerzalna, dok su zakoni slučajni, arbitrarni, i razlikovaće se u različitim državama i različitim vremenskim periodima. Pravila koja postavlja zakon „su nastala dogovorom i ne proističu iz prirode, dok su pravila prirode upravo suprotna”.³⁶ Ovde ne možemo pomiriti prirodna pravila sa zakonskim onako kako to radi, na primer, Protagora.³⁷ Antifont smatra da priroda nameće svoju „istinu” i svoje „urođene principe”, odnosno da postoje pravila ponašanja koja postoje nezavisno od ljudskih zakona i koja donose štetu svakome ko ih prekrši.³⁸ Iako na osnovu dostupnog teksta ne znamo više o tome da li je i na koji način Antifont pisao o ovim pravilima, niti da li ih je uopšte moguće formulisati, svakako je jasno da je smatrao da neke postupke zakon zabranjuje, a priroda odobrava. Čovek je zato sklon da sledi prirodu i zanemari zakon i to posebno onda kada je siguran da ga niko neće otkriti. Ipak, Antifontova poenta nije prosto ta da ljudi pribegavaju nepravdi kada znaju da će njihovo koristoljublje proći nekažnjeno.

Antifont razdvaja ljudsku pravdu od prirode, poistovećujući pravedno sa zakonitim: „[p]ravda je da ne prekršiš zakone i običaje države čiji si građanin”.³⁹ S obzirom na to da piše u atinskom demokratskom kontekstu, kao i na to da upućuje na jednakost između Grka i varvara, mnogi autori smatraju da je Antifont pristalica demokratije. Ipak, kao što ćemo uskoro videti, Antifont je oštar kritičar (atinskih demokratskih) zakona i njihove primene, što predstavlja izazov tumačenju njegovih ideja. Ukoliko ne odbacimo ovu protivrečnost pripisujući je fragmentiranosti teksta i nedostatku sačuvanih istorijskih izvora, preostaje nam nekoliko načina na koje možemo da pokušamo da je razrešimo. Prvi je taj da prihvatimo i da je Antifont demokrata i da kritikuje demokratiju. Tako je, prema Mihailu Đuriću, on radikalni demokrata koji „kritik[uje] atinsku demokratiju zbog toga što nije išla do kraja”.⁴⁰ Drugi pristup

³⁶ Antifon, „O istini”, nav. delo, 65.

³⁷ Protagorin mit je centralno mesto u kome ovaj sofista miri prirodu sa zakonom. Platon, „Protagora”, nav. delo, 320d–323c. O savremenim tumačenjima ovog mita iscrpno pišu A. R. Nejtan and Mauro Bonaci. A. R. Nathan, “Protagoras’ Great Speech”, *The Classical Quarterly* 67, 2 (2017), pp. 380–99; Mauro Bonazzi, “Protagoras” in: Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, Stanford, 2000.

³⁸ Stav o nepostojanju prirodnih sankcija iznosi Đurić. Đurić, *Ideja prirodnog prava kod grčkih sofista*, nav. delo, str. 78–80.

³⁹ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 65.

⁴⁰ Mihailo Đurić, *Istorija političke filozofije*, Albatros plus, Beograd, 2010, str. 70. Za detaljnije Đurićevo razmatranje videti: Đurić, *Ideja prirodnog prava kod grčkih sofista*, nav. delo, str. 82–88. Pitanje je da li Đurićevo „do kraja” podrazumeva i ukidanje ropstva. Strani autori, čak i kada su skloni tome da pripišu Antifontu egalitarizam koji negira postojanje prirodnog ropstva, priznaju da za to ne postoje

u domaćoj literaturi nudi Sanja Gligić, tvrdeći da je Antifontova definicija pravde demokratska, ali da se onda njegovo razmatranje razvija u kritiku takve pravde.⁴¹

Još jedan od načina da se pomiri protivrečnost u Antifontovom poimanju pravde je da se ona shvati slojevito. Demokratska Atina imala je demokratske zakone, ali živa društvena dinamika koja je dovela do demokratskih preobražaja nije istisnula stara poimanja pravde. Zato Antifont pod „zakonima i običajima” Atine može podrazumevati i zakone i običaje koji su prethodili demokratskom uređenju. U tom slučaju, demokratski zakoni (a ne svi ljudski zakoni) bili bi neprirodni i nepravedni. Demokratske vođe i njihove pristalice su, prema tome, prekršili „zakone i običaje” svoje države.⁴² Sledeći Antifonta, kriterijum procene kvaliteta određene vladavine možda bismo mogli pronaći u tvrdnji da je neka vlast nepravedna zato što donosi propise koji su u neskladu sa na prirodi zasnovanim običajima političke zajednice.

Postupanje u skladu sa običajima i zakonima Antifont naziva pravednim, a njihovo kršenje nepravednim. Isto tako, postupanje u skladu sa prirodnim pravilima Antifont naziva korisnim, a njihovo kršenje štetnim. Dva izdvojena sistema, ljudski i prirodni, prožimaju se u ljudskim aktivnostima koje mogu biti 1) zakonite i korisne, 2) zakonite i štetne, 3) nezakonite i korisne, te 4) nezakonite i štetne. Možemo pretpostaviti da se dobar poredak, zasnovan na prirodnim načelima, sastoji od korisnih zakona koji sankcionišu štetne postupke. U takvim se situacijama ne ocrta dovoljno jasno granica između prirode i zakona. Loš poredak, s druge strane, zabranjuje korisne stvari a propisuje štetne. Građanin je tada primoran da poštuje zakon samo zato što će u suprotnom biti kažnjen, te Antifont piše kako „[č]ovek će od pravde imati najviše koristi za sebe samog ako bi pred drugim ljudima uvažavao i poštovao zakone, dok će, naprotiv, ako je sam i bez svedoka slediti prirodne”.⁴³ Prirodno je često nezakonito, te će, sledeći sopstvenu korist, građanin kršiti zakone koji mu umanjuju zadovoljstvo ukoliko zna da neće biti primećen i kažnjen. Ipak, to ne znači da Antifont nužno propagira samovoljno postupanje i zanemarivanje zakona u svakoj prilici. Ukoliko obratimo pažnju na njegova zapažanja

neposredni tekstualni dokazi. William Keith Chambers Guthrie, *A History of Greek Philosophy: Volume 3, The Fifth Century Enlightenment, Part 1, The Sophists*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971, p. 24, 156.

⁴¹ Gligić, „Antifontov napad na filozofske temelje atinske demokratije”, nav. delo, str. 79–80. Gligić u ovome sledi autore poput Kerferda. Kerferd, *The Sophistic Movement*, ibid., pp. 115–116.

⁴² Korisno razmatranje razvoja atinskih političkih ustanova i njenog pravnog sistema pruža Edvard Haris. Edward M. Harris, *Law and Society in Ancient Athens*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

⁴³ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 65.

o vrstama zadovoljstava i većoj vrednosti odloženih zadovoljstava, možemo reći da bi Antifont preporučio uzdržavanje od neposredne koristi koju stičemo kršenjem zakona i uputio nas na to da ćemo više zadovoljstva steći životom u „veoma jak[im] i srećn[im] državama”, odnosno da ćemo izbeći bezvlašće, od kog „[v]eće zlo [...] za čoveka ne postoji”.⁴⁴ Ovo jeste primamljivo tumačenje, ali je važno napomenuti to da, na osnovu dostupnog teksta, ne možemo tvrditi da Antifont govori izričito o korisnosti života u političkoj zajednici, niti da povezuje direktno ove argumente na način na koji smo mi to učinili. Umesto toga, Antifont nudi zanimljivu argumentaciju o nekorisnosti zakonitog.

Primere za zakonito a štetno ponašanje Antifont pronalazi na nekoliko mesta i u nekoliko etapa. Ne samo da 1) pravda vezuje ruke žrtvama, već ih 2) tera da idu neizvesnim putem dokazivanja tuđe krivice i 3) stvara bol čak i kada se kazne krivci. Ukratko ću izložiti sva tri koraka. Prvo, jednakost ljudi pred zakonom i nepristrasnost pravde daju određenu moć prekršiocu: napadač je u prednosti ako ga, poštujući zakon, nismo napali prvi; verolomnik je u prednosti nad onima koji drže reč; pravičan čovek poštuje svoje roditelje, ali mu oni mogu nanositi štetu.⁴⁵ Takva asimetrija očuvana je i u procesu koji za cilj ima da ispravi nepravde. Atinski zakoni su štetni, te kazne prekršiocima zakona ne sledeju ni nužno, ni automatski, a „pravednost zakona nije dovoljna da pruži zadovoljavajuću zaštitu onima koji ih se pridržavaju”.⁴⁶ Drugo, žrtva na sudu mora da dokazuje krivicu čoveka koji joj je načinio štetu, a potreba za nepristrasnim suđenjem uvek ostavlja mogućnost prekršiocu da lažima izbegne kaznu, „jer se do pobede u parnici dolazi zbog reči”.⁴⁷ Na kraju, čak i kada na sudu dođemo do pravedne presude proces je takav da nanosi štetu učesnicima.

Za Antifonta prirodna načela zahtevaju recipročnost, savršenu simetriju između prekršaja i kazne, dok ljudska pravda ponekad gura sve uključene u večno nadmetanje gde strane jedna drugoj naizmenično nanose štetu. Antifont daje primer osobe koja svedoči na sudu i time nanosi štetu okrivljenom. Čak i istinito svedočenje u određenom smislu krši prirodna načela pošto svedok nanosi štetu nekome ko njega nije oštetio. Dalje, svedok trpi posledice svog svedočenja time što se zamerio krivcu i biće „primoran da se zauvek čuva od onoga protiv koga je svedočio”.⁴⁸ Antifontova argumentacija o nesavršenosti pravde upućuje čitaoca na zaključak o tome da ona nije uvek (dovoljno) korisna, odnosno da je postupanje prema njenim principima često višestruko

⁴⁴ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 76.

⁴⁵ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 66.

⁴⁶ *Isto*, str. 66–67.

⁴⁷ *Isto*, str. 67.

⁴⁸ *Isto*, str. 68.

štetno. Ako se ne formulišu i sprovode valjano, zakoni snažno favorizuju prestupnike, dok građani koji ih se pridržavaju dvostruko trpe. Takođe, čak i ako prekršilac bude kažnjen, sprovođenje pravde izjednačene sa zakonom dvostruko je štetno: ono izlaže žrtvu napornom dokazivanju tuđe krivice, a sve-doke životu u strahu od osвете.

Moguće je da, govoreći o zakonu, Antifont zapravo misli na atinski demokratski zakon i kritikuje ga. Videli smo da, poput drugih sofista, Antifont razdvaja prirodu od zakona. Slično Kaliklu, a za razliku od Protagore, Antifont smatra da je poimanje pravde ozakonjeno u Atini u suprotnosti s prirodom. Ipak, za razliku od Kalikla, Trasimaha i nekolicine Sokratovih sagovornika iz *Države*, on ne izvodi svoje zaključke iz stava da moć (treba da) određuje pravo.⁴⁹ Iz Antifontovih spisa ne promalja se lik snažnog, odlučnog vladara koga nadmoć ovlašćuje da vlada nad slabijima od sebe. On svoje stanovište temelji na kritici (atinske) pravde i procedurama kojima se ona sprovodi, a upućuje na jednostavna i prirodna načela koja podrazumevaju izbegavanje bola i potragu za što više zadovoljstva. Ne samo da atinska pravda ne može da obeća takav ishod, već ga njena primena neretko narušava.

Antifont ne smatra da priroda nudi razrađen korpus pravila ponašanja za život u zajednici. Bol i zadovoljstvo predstavljaju jedini oslonac ljudima, a priroda čoveku daje potpunu slobodu: „korisne stvari koje su propisane zakonom predstavljaju ograničenja prirode, dok su one koje su određene prirodom slobodne”.⁵⁰ Iako su neprirodni zakoni loši, prirodna sloboda ne čini uvek život ugodnim. Između dva zla, bezvlašća kao velikog izvora patnje i neprirodnih zakona, stoji (po ljude najmanje loša) sredina. Oslanjanje na mali broj samorazumljivih pravila moglo bi da predstavlja srednji put između preterane zakonske regulacije i potpune slobode. Takva pravila zajedničkog života, neposredno prepoznata kroz bol i zadovoljstvo, mogu se otkriti u maksimi „pomozij prijateljima i naškodi neprijateljima”. U nastojanju da istražim prostor koji Antifont ostavlja za koliko-toliko dobar život, u narednom odeljku baviću se i primenom ovog načela.

DOBAR ŽIVOT, „POMOĆI PRIJATELJIMA I ŠTETITI NEPRIJATELJIMA”

Antifontovi primeri upućuju na opšti stav po kom sve međuljudske odnose prate zadovoljstvo i bol. Porodični i prijateljski odnosi donose i sreću i teskobu,

⁴⁹ Miloš Đurić smatra da je Antifont u određenom smislu prokrcio put za sofističke ideje o tome da iz moći proističe pravo. Đurić, *Sofisti i njihov istorijski značaj*, nav. delo, str. 48.

⁵⁰ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 66.

a slično je i sa drugim aspektima života u zajednici: iako je staranje o ugledu veliki teret, uglednost donosi prijatnost, a prate je i počasti.⁵¹ Možemo razlikovati dve vrste odnosa koje prepoznaje Antifont. Prvo, tu su odnosi koji mogu proizvesti i bol i zadovoljstvo. Drugo, videli smo da Antifont prepoznaje i neke situacije koje čoveku mogu naneti samo štetu, a koje se tiču poštovanja neprirodnih zakona i učešća u sudskim procesima. Razmotrićemo obe vrste situacija.

Ukoliko neka naša odluka može proizvesti zadovoljstvo ili bol važno je da budemo u stanju da što bolje procenimo koji postupak vodi najvećem zadovoljstvu, odnosno najmanjoj količini bola. Stvar se dodatno usložnjava time što Antifont priznaje da postoji izvesna hijerarhija zadovoljstava. Neposredna zadovoljstva su nižeg kvaliteta od odloženih, onih do kojih dolazimo uz određeni napor. Razborit čovek ne može izbeći da se „uprlj[a] sramotnim i lošim stvarima“, ali upravo će ga to naučiti da „odoleva želji za trenutnim uživanjem”.⁵² S druge strane, čovek vođen najnižim strastima, „onaj koji daje prednost trenutnom zadovoljavanju svojih želja[,] u stvari prednost daje onom najgorem, a ne najboljem”.⁵³ Razborit čovek mora da ima kontrolu nad samim sobom i da zna kako da odabere prava zadovoljstva. Iako u ovom segmentu ne možemo rekonstruisati Antifontov tekst, nije nezamislivo da je njegov stav bio da se do vladanja nad sobom može doći obrazovanjem, pošto je ono „[p]rvo od svih ljudskih stvari”.⁵⁴

Pošto je svaka životna situacija u kojoj se možemo naći jedinstvena, Antifont ne može ponuditi univerzalni recept za kakvu-takvu sreću, odnosno izbegavanje (najvećeg) bola. Ipak, Antifont prepoznaje glavne uzroke nesreće. Među njima je nepromišljenost i već smo imali priliku da se uverimo da Antifont opisuje razne situacije u kojima je brzopletost porodila lošu odluku.⁵⁵ Loše odluke, dalje, dovode do kajanja, te je njegov opšti savet da treba biti strpljiv, oprezan i oklevati.⁵⁶ Zato, pored toga što daje prednost odloženim zadovoljstvima, Antifont piše da je „život [...] kao jedna celodnevna straža” i uzvikuje „[n]ek se okleva tamo gde nije potrebno oklevati”!⁵⁷ Oklevanje je

⁵¹ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 71.

⁵² *Isto*, str. 75.

⁵³ *Isto*.

⁵⁴ *Isto*.

⁵⁵ Na primer, muškarci mogu loše odabrati suprugu, a tvrdice se mogu pokajati kada propuste priliku da zarade novac. *Isto*, str. 71, 73–74.

⁵⁶ *Isto*, str. 72.

⁵⁷ *Isto*, str. 72, 74.

hvale vredno i, premda se oslanja na strah, ono ne čini čoveka kukavicom.⁵⁸ Oprezan čovek daje sebi vremena da donese dobru odluku, jer „doklegod se boji on okleva, a sve dok okleva vreme koje je u međuvremenu proteklo primorava ga da promeni svoje namere”.⁵⁹ Takođe, iako je neraskidivo vezano za dugo promišljanje, Antifontovo oklevanje ne podrazumeva neodlučnost. Antifont tvrdi da nije dobro ni da se stalno predomišljamo, već da treba živeti „u potpunoj jednodušnosti sa samim sobom”.⁶⁰ Sledeći Antifonta, ovde bismo mogli reći da unutrašnji mir proizvodi zadovoljstvo, pošto počiva na pažljivo i ispravno odabranim principima po kojima živimo. Strpljenje nam pomaže da se odupremo sopstvenoj impulsivnosti, te da na taj način učvrstimo svoju ličnost i savladamo loše osobine.⁶¹

Međuljudski odnosi koje nameće zajedničko življenje pod neprirodnim zakonom opterećuju ljude koji bi se u suprotnom oslonili na prirodna načela. Iz činjenice da svi osećamo zadovoljstvo i bol, da težimo prvom i da izbegavamo drugo, proističe prirodni zahtev da se ne naškodi čoveku koji nije naškodio nama niti povredio nekog nama bliskog. Svedočenje protiv okrivljenog je neizostavni deo primene zakona, ali ono škodi osobi s kojom svedok nema nikakve veze. Ovde se ne vidi samo Antifontova kritika pravosudnih ustanova, već se nazire i njegovo viđenje prirodne pravde. Da se podsetimo, Antifont smatra da, po prirodi, 1) čovek teži zadovoljstvu i izbegava bol; 2) ne treba nanositi štetu nekome ko nama nije naneo bol;⁶² 3) zadovoljstvo koje osećaju nama bliske osobe osećamo (u manjoj meri) i mi, a na isti način s njima delimo i bol. Na kraju, Antifontovo viđenje prirodne pravde podrazumeva recipročnost. Ovo su sve obrisi načela pravičnosti po kome treba nanositi štetu neprijateljima i pomagati prijateljima.⁶³ Radi se o čestom stavu u

⁵⁸ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 74.

⁵⁹ *Isto*, str. 75.

⁶⁰ *Isto*, str. 70.

⁶¹ *Isto*, str. 75. Platon u *Državi* na sličan način govori o mudrosti koja nas čini „jači[ma] od sebe”. Platon, *Država*, nav. delo, 358c.

⁶² Iako je skeptičan po pitanju Antifontove posvećenosti razmatranjima pravičnosti, Vilijam Gatri prepoznaje utilitaristički aspekt Antifontove misli i upućuje na tumačenja u literaturi po kojima je princip da se „šteta ne trpi, niti nanosi bez potrebe” suštinska odlika njegovog viđenja pravde. Guthrie, *A History of Greek Philosophy: Volume 3, The Fifth Century Enlightenment, Part 1, The Sophists*, op. cit., pp. 112–113. Slično razmatranje nudi i Nil. Nil, *Morality and Self-interest in Protagoras, Antiphon and Democritus*, op. cit., pp. 67–74.

⁶³ Nil odbacuje viđenje po kome je, po Antifontu, pravedno nepravdu uzvratiti nepravdom i njegovo određenje pravde svodi na to da „nepravdu ne treba ni činiti ni trpeti”. *Ibid.*, pp. 67–68. On upućuje na deo fragmenta u kome Antifont

staroj Grčkoj. Na jednom od važnih mesta u Platonovoj *Državi* njega iznosi Polemarh, upućujući na stihove pesnika Simonida.⁶⁴ Sokrat, nimalo slučajno, vezuje ovo stanovište i za Homerove likove.

Blandel navodi pregršt primera koji pokazuju rasprostranjenost maksime „pomozij prijatelju i naškodi neprijatelju” u kulturi stare Grčke.⁶⁵ Grci su razlikovali dve vrste neprijatelja: neprijatelje u ratu (*polemios*) i „privatne” neprijatelje (*echthros*). Privatna neprijateljstva (*echthra*) bila su deo atinske svakodnevice i pratilo ih je „vređanje, parničenje, fizičko nasilje, uključujući i ubistvo”.⁶⁶ Pravni sistem Atine prepoznavao je ovakve prilike i neki njihovi aspekti dobili su svoj pravni izraz, na primer kroz nastojanje da sudski proces uvaži osvetoljubivost i pruži emotivnu satisfakciju žrtvi ili njenoj porodici. Blandel nas upućuje na *Ilijadu* gde Ahil uzvikuje da „mnogo je slađi gnjev od meda što teče niz usta”.⁶⁷ Sud je samo još jedno bojno polje, a suđenje je za žrtvu „ozakonjena osveta”.⁶⁸ Neki drugi izrazi pravdonosne recipročnosti, poput krvne osvete, bili su zabranjeni.⁶⁹ Iako je razlikovanje između prijatelja i neprijatelja bilo i dalje društveno relevantno, do 5. veka pre nove ere atinske ustanove su u velikoj meri potisnule građane i njihove porodice u sprovođenju pravde u polisu.

navodi da „nije moguće da je [istinito svedočenje protiv nekoga] pravedno [...] a da, istovremeno, važi i zahtev da nikome ne nanosiš neko zlo, a da ti on sam nikakvo zlo nije naneo”. Antifont, „O istini”, nav. delo, str. 68. Ipak, Antifont ne nudi putokaz ka principu koji će pomiriti oba ova zahteva, već prosto kritikuje atinske pravne procedure koje zahtevaju svedočenje ljudi koji nisu upleteni u spor.

⁶⁴ Platon, *Država*, nav. delo, 332a-c, 334b-c.

⁶⁵ Blandel se u svojoj monografiji prvenstveno bavi Sofoklovim tragedijama i nudi posebno korisno pregledno poglavlje u kome na opšti način razmatra ovaj princip. Mary Whitlock Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies: A Study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, pp. 1–59. Gagarin takođe upućuje na njenu knjigu i nagoveštava moguću vezu sa Antifontovom mišlju, iako tvrdi da je moguće da sofista ne nudi konkretniju teoriju pravde. Gagarin, *Antiphon the Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, op. cit., pp. 77–78.

⁶⁶ David D. Phillips, *Avengers of Blood: Homicide in Athenian Law and Custom from Draco to Demosthenes*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2008, pp. 15–16.

⁶⁷ Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies: A Study in Sophocles and Greek Ethics*, op. cit., p. 27.

⁶⁸ Ibid., p. 55.

⁶⁹ Opsežno savremeno razmatranje krvne osvete u Atini nudi Dejvid Filips. Phillips, *Avengers of Blood: Homicide in Athenian Law and Custom from Draco to Demosthenes*, op. cit.

Videli smo da Antifont reaguje na institucionalizaciju sprovođenja pravde tako što kritikuje atinske depersonalizovane pravne procedure, da kritikuje širenje opsega zakona, a uverili smo se i u to da je oprezan kada su u pitanju društvena očekivanja u sferi bračnih, porodičnih i prijateljskih odnosa. Blandel upućuje na to da ove tri vrste odnosa karakteriše ljubav (*philia*), te da su stari Grci pisali o ljubavi koju osećamo prema samima sebi, svojoj porodici (pre svega prema roditeljima i deci), mužu, odnosno supruzi (uključujući i njihove porodice), prijateljima, ali i prema sugrađanima.⁷⁰ Antifont bezrezervno prihvata samo prvu vrstu ljubavi (najsnažnije osećamo sopstveno zadovoljstvo ili svoju bol), dok odnose prema drugima posmatra kroz prizmu recipročnosti. Ovo je takođe odlika moralnosti koja počiva na razlikovanju prijatelja od neprijatelja.⁷¹ Bližnjima pomažemo i očekujemo da nam na isti način uzvrate. Isto tako, treba da nađimo neprijatelja koji su nam učinili zlo, a od suštinske je važnosti ko je započeo sukob.⁷² Obe stvari doživljavamo sasvim lično: Antifont je izričit da ljude veseli sreća njihovih prijatelja, dok bi u kontekstu stare Grčke bilo sasvim razumljivo da ih boli sreća neprijatelja, kao i da uživaju u njihovoj patnji.⁷³ Recipročnost ima prvenstvo i nad društvenim očekivanjima: kao što Antifont upozorava da nisu svi porodični, prijateljski i bračni odnosi idilični, tako i Atinjani smatraju da nedolično ponašanje roditelja lišava decu obaveza prema njima, a to važi i za supružnike.⁷⁴

Antifontove ideje preslikavaju napetosti između običajne moralnosti i nastojanja da se ona podvede pod institucionalne okvire.⁷⁵ Blandel uočava ovu tenziju i upućuje na antičke izvore koji govore da odanost prema prijateljima zahteva da svedočimo u njihovu korist na sudu, čak i kada znamo da su krivi.⁷⁶ Dalje, antički autori su svesni toga da pretpostavka porodične bliskosti čini sudske procese protiv rođaka izvorom velikih neprijatnosti.⁷⁷ Antifont u još nekim aspektima sledi učenje o dužnostima prema prijateljima i, jednako, dužnosti da se uzvрати neprijateljstvo.⁷⁸ Recipročnost na kojoj je zasnovano prijateljstvo zahteva spor i oprezan razvoj odnosa sa drugim ljudima, posebno

⁷⁰ Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies: A Study in Sophocles and Greek Ethics*, op. cit., pp. 39–46.

⁷¹ Ibid., pp. 28–32.

⁷² Ibid., p. 37.

⁷³ Ibid., p. 27.

⁷⁴ Ibid., p. 38, 40–42.

⁷⁵ Ibid., p. 58.

⁷⁶ Ibid., p. 50.

⁷⁷ Ibid., p. 43.

⁷⁸ Muškarac koji ne želi da se osveti smatrao se nedovoljno muževnim. Ibid., p. 55.

zbog toga što nas poverenje koje ukazujemo prijateljima čini posebno ranjivima.⁷⁹ Antifont, kao što smo već videli, insistira na opreznom i promišljenom postupanju. Blandel se osvrće i na autore koji tvrde da je potrebno vreme da se izgradi prijateljstvo i donese najvrednije plodove, te da ne treba očekivati brzu korist od naših prijatelja.⁸⁰ I Antifont govori o tome da su odložena zadovoljstva uvek vrednija od onih do kojih brzo dolazimo. Dalje, brakom ili sticanjem novih prijatelja broj naših prijatelja i neprijatelja se uvećava. Bliskost s nekom osobom upliće nas u mrežu njenih (ne)prijateljstava,⁸¹ a neprijateljstva u sukob uvlače i prijatelje naših neprijatelja. Antifont je svestan ovih složenih odnosa, na primer kada piše kako muškarac može da naljuti supruginu porodicu ukoliko je napusti.

Prijateljstvo prepoznavamo i u vezama sa drugim građanima polisa. Iako su nam sugrađani bliži od stranaca, odnos sa njima jeste najslabiji vid bliskosti.⁸² S ovim na umu, uz sumnjičavost koju Antifont neguje i prema mnogo bližim odnosima, pasus o sličnosti između stranca i sugrađanina, Grka i varvara, može dobiti novo značenje. Da se podsetimo, Antifont piše da „ne postoji nikakva razlika između varvara i Grka, jer svi udišemo kroz usta i nos, jedemo rukama”.⁸³ Ovaj važan fragment ne mora da znači da su nam stranci bliski kao sugrađani, već da su nam sugrađani daleki kao stranci.⁸⁴ Prijateljstvo nameće obaveze prema najbližima, a najveća obaveza koju možemo imati prema sugrađanima (i koju oni imaju prema nama) ogleda se u tome da živimo u slozi.⁸⁵ Obaveze prema polisu su, u odnosu na dužnosti prema sebi i prema najbližima, neprirodne i često nepravedne. Za Antifonta šira zajednica je i izvor šireg spektra briga, te ljude na okupu drži pre svega nepodnošljivost usamljeničkog života i zadovoljstvo koje pruža priznanje koje dobijamo od drugih, „[p]očasti i nagrade – božji mamci za ljude”.⁸⁶

⁷⁹ Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies: A Study in Sophocles and Greek Ethics*, op. cit., pp. 34–36.

⁸⁰ Ibid., p. 36.

⁸¹ Ibid., pp. 47–48.

⁸² Ibid., p. 43, 48.

⁸³ Antifon, „O istini”, nav. delo, str. 67.

⁸⁴ Sličan stav nudi i Gagarin. Gagarin, *Antiphon the Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, op. cit., p. 72.

⁸⁵ Antifon, „O slozi”, nav. delo, str. 69–70.

⁸⁶ Isto, str. 71.

ZAKLJUČAK

Teško je, a možda i nemoguće, valjano i u celosti rekonstruisati Antifontovu moralnu i političku misao iz sačuvanih izvora. Nedostatak šireg tekstualnog i kontekstualnog okrilja čini mogućim sasvim suprotna čitanja istih pasusa, te Antifont može biti shvaćen i kao snažan podržavalac egalitarnih principa i kao pristalica elitističkih ideja. Slično je i sa njegovom biografijom. Prihvatanje teze o jednom Antifontu navodi nas na to da je u pitanju zastupnik aristokratskih i oligarhijskih ideja. S druge strane, postojanje dva Antifonta otvara prostor za demokratsko čitanje Sofistinih tekstova. U ovom radu nastojao sam da, koliko je to bilo moguće, izbegnem ove interpretativne poteškoće fokusirajući se na političkim idejama bogatije spise koji se pripisuju Sofisti. Obimom ograničeni i tematski raštrkani, dostupni sadržaj spisâ *O slozi*, *O istini* i *Politički* svedoči o oštrom kritičaru atinskih zakona i sudstva koje ih sprovodi, ali i o autoru zainteresovanom za mogućnost dobrog života u okolnostima koje ne haju za ljudsku sreću – bilo da se radi o konkretnom društvenom kontekstu, bilo da govorimo o životnim prilikama uopšteno. Kritikujući neprirodne zakone, Antifont reaguje na uvođenje pravnih procedura koje su pratile demokratizaciju Atine. Ukoliko Sofista zaista zastupa staro viđenje pravde, a kritikuje njegovu demokratsku institucionalizaciju, nije nemoguće da su on i Retor ista osoba.

Antifontov mudar čovek je strpljivi i oprezni računčija povoljnih ishoda. U životu koji, pre svega, odlikuje patnja, on teži uvećanju zadovoljstva i izbegavanju bola i prema tome orijentiše svoje postupke. Pažljivo kalkulisanje posebno je važno u sferi međuljudskih odnosa, gde je potrebno precizno izvagati korist i štetu koju donosi ljubav ili prijateljstvo sa određenom osobom. „Pomagati prijatelju i nanositi štetu neprijatelju” može biti prirodan vodič kroz odnose sa drugim ljudima. Antifont je izričit o tome da osećamo zadovoljstvo nama bliske osobe, a Grcima nije bilo strano ni uživanje u patnji neprijatelja. U oba slučaja priroda nas usmerava ka onome što je pravedno. Ipak, preciznu moralnu mehaniku zasnovanu na prirodnim načelima recipročnosti razbija nimalo sofisticirani zakon polisa – bar onda kada njegov opseg prekoračuje minimalno načelo recipročne moralnosti. Primena zakona narušava ravnotežu prirodne pravde. Sa stanovišta prirode, potencijalna kazna za nezakonito ponašanje samo je dodatna neželjena posledica koju treba uključiti u izračunavanje najboljeg ishoda. Samim svojim postojanjem ona deformiše prirodni proces odlučivanja tako što dodaje suvišne razloge koje razborit čovek mora uzeti u obzir. Ljudski zakoni su zato balast zbog kog loši razlozi mogu da pretegnu. Želja za izbegavanjem kazne može naterati čoveka da postupi u neskladu sa prirodnom pravdom; ljudi su često motivisani da prekrše zakon, a posebno onda kada neće biti otkriveni. Svi zakoni sužavaju prirodnu slobodu, a takva je sloboda nužna svakome ko strpljivo i pažljivo vaga razna rešenja, tražeći ono koje će dovesti do, iako skromnog, životno važnog najboljeg ishoda: malo više sreće u nesrećnom svetu.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Gligić Sanja, „Antifontov napad na filozofske temelje atinske demokratije”, *Politička revija*, Vol. 51, br. 1, str. 75–96.
- [2] Đurić Miloš, *Sofisti i njihov istoriski značaj*, Naučna knjiga, Beograd, 1955.
- [3] Đurić Mihailo, *Istorija političke filozofije*, Albatros plus, Beograd, 2010.
- [4] Blundell Mary Whitlock, *Helping Friends and Harming Enemies: A Study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
- [5] Bonazzi Mauro, “Protagoras” in: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Stanford: Stanford University, 2000.
- [6] Đurić Mihailo, *Ideja prirodnog prava kod grčkih sofista*, Savez udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd, 1958.
- [7] Gagarin Michael, *Antiphon the Athenian: Oratory, Law, and Justice in the Age of the Sophists*, University of Texas Press, Austin, 2010.
- [8] Guthrie William Keith Chambers, *A History of Greek Philosophy: Volume 3, The Fifth Century Enlightenment, Part 1, The Sophists*, Cambridge University Press, Cambridge, 1971.
- [9] Harris Edward M., *Law and Society in Ancient Athens*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- [10] Kerferd George Briscoe, *The Sophistic Movement*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- [11] Nathan A. R., “Protagoras’ Great Speech”, *The Classical Quarterly*, Vol. 67, no. 2, pp. 380–399.
- [12] Nill Michael, *Morality and Self-interest in Protagoras, Antiphon and Democritus*, Brill, Leiden, 1985.
- [13] Phillips David D., *Avengers of Blood: Homicide in Athenian Law and Custom from Draco to Demosthenes*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2008.
- [14] Primavesi Oliver, “Human Nature and Legal Norms: Antiphon the Sophist as Anonymous Target in Plato’s Republic IX” in: *State and Nature: Studies in Ancient and Medieval Philosophy*, edited by Peter; Rapp Adamson, Christof, 3–33. Berlin: De Gruyter, 2021.

Izvori

- [1] Antifon, „O istini” u: *Sofisti 2*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 53–69.
- [2] Antifon, „O slozi” u: *Sofisti 2*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 69–78.
- [3] Antifon, „Politički” u: *Sofisti 2*, Službeni glasnik, Beograd, 2018, str. 78–79.
- [4] Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 2002.
- [5] Platon, „Protagora” u: *Protagora, Gorgija*, Kultura, Beograd, 1968, str. 1–68.

Marko Simendić

ANTIPHON'S POLITICAL IDEAS: A
RECONSTRUCTION

Abstract

This paper is an attempt at sketching some basic characteristics of Antiphon's political thought, even though the primary sources are both lacking and fragmented. It is argued that Antiphon, although having a hedonistic account of human nature, views human condition as very difficult. People, guided by reason and led by their ability to distinguish between the pleasant and the unpleasant, need to find ways to cope with their unfortunate predicament and live least unhappy lives. Living in political communities complicates this situation further and reveals tensions between law and nature. Antiphon criticises laws, as their incompatibility with nature fuels the tendency to inflict pain on innocent people. This particularly applies to laws in democratic Athens which had suppressed and replaced traditions that were a part of the polis's aristocratic past. In contrast to (at least some) laws, old traditions saw reciprocity as inextricably linked to justice. An important reflection of this principle was the maxim that one should help friends and harm enemies. It is possible that Antiphon was one of the sophists who supported this particular definition of justice.

Key words:

Antiphon, justice, law, nature, friend, enemy, pleasure, pain.